

Антония Велкова

НЯКОЛКО ЩРИХА ОТ ДИАЛОГА ИВАН ВАЗОВ — ЗАХАРИ СТОЯНОВ

Особено присъщо е на културите, просъществували векове по оживените кръстопътища на света и на историята, към които естествено спада и българската, да пресистематизират унаследеното, да претрансформират и префункционализират културните кодове.

През Възраждането според Н. Генчев "Тенденцията, подхранвала формирането на общ балкано-ориенталски културен тип, постепенно е разнищена. Всяка от балканските култури трябва по свой път да търси и да открива националната си същност"¹. В българското възрожденско-следосвободенско културно пространство Иван Вазов е писателят, нагърбил се да представлява своя народ в литературата. Вазовото естетическо самосъзнание прераства в ясен възглед за литературата и изкуството, в целенасочена културологична концепция. С право Св. Игов пише, че поетът се е чувствувал не само верен син на народа, но негов пастир и учител, летописец и наставник. Той е този, който утвърждава суверенитета, автономния статут на създаващия писмена, легитимира образа на писателя гражданин като проповедник и моралист и най-сетне доизгражда собствения си културно-социален мит с реалното си жизненопоявление и художествено слово, с конкретно биографичното и естетизираното си битие.

Вазовото писателско самочувствие е на **професионален литератор**, а то неминуемо рефлектира върху концептивния му художествен свят. Колцина книжовници преди него са притежавали подобна нагласа? Тяхната творческа и жизнена дейност е комплицирано, но мъчно разруσιμο единство. Текстовете на много възрожденци влизат в сборници и песнопойки, получават общонационална популярност, но...самите те остават анонимни. Вазов е първият изцяло "специализиран" в художественото слово писател, който приема мисията си на народен представител в литературата като "свещен завет". А да преживееш в байганювска и фердинандовска България, "понесъл трънения венец на звание то "поет" — това само по себе си беше подвиг"².

В тази насока не само исторически любопитен, но и показателен в културно-естетически план е диалогът между двамата съвременници Иван Вазов и Захари Стоянов. Диалог, който ще "консумираме" на базата на критически статии, бележки, писма, епиграми, т. е. на метатекстово равнище (комуникацията

между най-крупните следосвобожденски епици условно наричаме диалог — адресат и адресант рядко се експлицират директно). Тази все пак писмено засвидетелствувана двустранна връзка показва синхронното съществуване на два типа естетическо съзнание, които в декларации на самите писатели рязко се конфронтират, а в дълбоката си същност взаимно се проникват и заменят.

Основна задача на тази разработка е да типологизира естетическата ситуация, в границите на която твърде близките като художествена реализация З. Стоянов и Ив. Вазов естетически конфликтват поради различните си възгледи за литературата и различната си творческа устроеност. Не бива да забравяме, че в "необикновеното" българско историко-културно осъществяване естетически позиции и житейски светоглед често пъти се взаимоподменят, което обяснява необяснимата от днешна гледна точка естетическа вражда между двамата.

Естетически разноречивите им оценки, критики, рецензии, предговори, "самореклами" (те са явен или скрит отпор на естетическия, а не на политическия опонент) днес определяме като типологически съответни металитературни факти. Но трябва винаги да имаме предвид, че до Вазов литературният космос е в период на деструкция на всякакви равнища, на липса на единнодиференциращи и стабилни жанрови, естетически, художествени и пр. определители.

Освен споменатите вече металитературни факти, като аргументи ще бъдат привлечени и черти от художествената поетика на двамата. Целта ни е да покажем необходимостта културната връзка между Ив. Вазов и З. Стоянов да се функционализира при прочита на художественото им слово.

В книгата си "Социални стилове, критически сюжети" Михаил Неделчев споделя: "...някой социолози протестират срещу метафорическото, по тяхно мнение, използване на социологически в съчетание с културологически понятия. Но нали тези понятия са създадени именно за да обозначат средищни явления с повишена знаковост, които в пределите на действителността вече носят бележите на художествения текст. Може би точно чрез опосредстващото знание... ще бъде възстановена накърнената цялост на филологическото познание"³.

Ще започнем с рецензия на З. Стоянов върху Вазовата драма "Руска" (по случай нейното представление). Критикът начева с действително обективна констатация: "Ако от съвременните български писатели има някой, който да бъде дотодкова популярен..., то без всяко съмнение тоя писател е г. Вазов". Само че З. Стоянов не спира дотук. Отношението му към Вазов е неосъзнато двойствено — негативно-язвителните "бележки" латентно съдържат утвърждаващия момент. Макар и критично настроен, той не може да не признае новата, различна от предосвобожденската позиция на Вазов за писателя като социален и културен феномен: "Било комедийка, било повест или стихове, г. Вазов не се забавя да извади на бял свят. Пише човекът. Наместо да прекарва своето свободно време в карти, моабети...той прекарва няколко нощни часове, прегърбен над масата"⁴. Едно до друго изреченията представят двойствената оценка. Негативно-ироничният нюанс на критическото слово — "комедийка", "стихове"

— едва ли не пренебрежение към Вазовото дребнотемно версификаторство и липса на творчески инвенции, "социологически" се разколебава: по цели часове стои "прегърбен над масата". Подчертаната "психобиографична Вазова поза" е и знак, че писателят професионализира поведението си на литератор.

Подобно раздвояване наблюдаваме в друга рецензия - "стрела" на З. Стоянов за Вазовата книга "Неотдавна": "Г. Вазов имал смелостта още да нарече своите възпоминания *исторически* (к. м. — А. В.). Тук на господство му не може да се прости..., защото в страха си изопачил много събития... Да ни извини *поетът* (к. м. — А. В.), но ние ще му кажем, че той е слушал всичко това от някоя кръчма"⁵. Цитираният фрагмент добива надредна критико-тълкувателна тежест. Неприемането на Вазовото историческо повествование говори, че З. Стоянов имва своя концепция за литературата. Така по вторичен път се оглежда естетическата ситуация, в която съжителствуват два типа тълкуване на спомена и мемоарното, и то от писатели, **творящи** мемоарна литература, а не репродуциращи максимално автентично действителността. Днес приемаме двамата като неразделно присъствие в изграждащата се единна следосвобожденска национална култура, но те едва ли са се сещали, че след повече от сто години ще акцентуваме именно на сходствата в творчеството им.

Всъщност З. Стоянов никога не е категорично враждебен спрямо Вазов. Може би вътрешната му интуиция подсказва близост, сродство със създаденото от народния поет. Отделен е въпросът с каква претенция към словото тръгва всеки от тях — единият, педант в следването на житейската правда, другият, никога не снел ореола си на писател.

Книгата на З. Стоянов "Записки по българските въстания" е български вариант на стародавен литературен феномен — разминаването между авторовото намерение да "препише" достоверно събитията и получилия самостоятелно битие художествен резултат. Тук възниква и въпросът за разказваческата нагласа на участника и апостола на Априлското въстание, съобразена с читателите му съвременници, за които разказаното трябва да е истина. В противен случай е неминуема острата реакция и дори социално-гражданска санкция на авторовия текст. Все пак З. Стоянов художествено ни убеждава, че умее да разказва, движейки се по хронологията на събитията, без да се съобразява с предварителен художествен сюжет.

Действително голямата литература трудно се определя жанрово. "Записките" наричаме книга, "Бай Ганьо" също; Ст. Михайловски сам онаследява творбата си "Книга за българския народ" с претенцията за жанрова идентификация (от архитипните текстове книга наричат най-вече Библията). Разполагайки Захари-Стояновото творчество в контекста на документалистиката преди него, не бива да игнорираме сложните взаимоотношения автор — читател, авторова интенция—литературен резултат. "Записките" са много повече от документално четиво, ръководено единствено от авторовия пресантиман да се придържа към истината, да не преправя житейските реалии. Те са Книга, "българска Библия"

— удивителен синтез между документалното и мемоарното (което преминава през личния спомен), между летописа и литературната публицистика. От друга страна, могъщата епическа сублимация на различни жанрови елементи в дълбочината си "проговаря" за същината на повествователя.

Наистина, ако тръгнем от личните отзиви на Вазов за собствените му творби: "Понеже в "Наука"...се предвиждаше да има и художествено-литературен отдел..., аз се завзех да напиша спомените си "Неотдавна"..."⁶, може и да се съгласим със 3.-Стояновото отношение към Вазовата псевдоисторичност. И все пак! Вазов пише спомени, но ги помества в **художествено-литературния** отдел. Изборът на самата рубрика е симптом, че спомените са и нещо друго. Или, интерпретирайки по-свободно преживяното, билото, разказвачът го превръща в художество, конструира нов свят, надмогнал скрупулъзното придържане към достоверността. Метафоричен свят на асоциациите, в който Марица е и "синя, и черна". Стриктен и упорит в търсенето на адекватни и измерители в действителността, Захари отказва да приеме, че Вазовото четиво изисква предварителната нагласа да се рецептира друга реалност, различна от повседневната — със своя логика и знаци. Колкото е художествено прозорлив, толкова Захари е естетически архаично-неадекватен. Много му е трудно да се адаптира към новоналагащата се естетика, която преобръща възрожденски "узаконеното" разбиране за документално, споменно четиво. Та нали в предговора към "Записките" императивно е заковал: "Истината, святата истина ми бе знамето". Пък и глупава му се струва театралната ефектност на Вазовите герои: "...цинцарин никога не отива да си губи времето за "ах" и "ох"...Да изменявате събитията и фактовете, това да ви е просто...Но да туряте на характерите, да правите от тях кукли, това е престъпление..."⁷.

На "удара" Вазов отвръща с "удар", и то поетически премислен в стихотворната реплика "Поезията" (Едному критику):

Ти напрасно търсиш, байно,
на поезията клупа.

Тя е там, де има чувство,
дето всяка скръб е песен,
дето чистото изкуство
сгрива пламъкът небесен.

Тя е в образите вечни
на прекрасното, доброто

Творчеството не се учи
и поетът не се прави.

Прагматичният повод и уязвяващо-полемичните задачи на творбата не са в състояние да скрият парадоксалното на пръв поглед сходство с модерното

отношение на П. Славейков към изкуството. "Поезията красна /обаче не угасна!" — тя е Вазовата инкарнация, въплъщение на вътрешната му същност, на творческите духовни медитации въобще: "защото тя се крие/ в душевния ни свят". Вазов етизира самата творческа екзистенция, за да убеди не само Захари Стоянов, но и всичките си реални и потенциални читатели, че всяка голяма поезия е метафора даже когато се движи във вербалната територия на действителността и реалността. Тя винаги кръжи в магнитното поле на "душевния ни свят" — за Вазов тя е най-истинското му земно осъществяване на духовен народен жрец, на литературен баща на целокупния български род.

Неправомерно е художественото му наследство да се интерпретира единствено като традиционалистско, непрекъсващо литературния континуитет от Възраждането, т. е. с опозиционната гледна точка на П. Славейков и "съртатниците" му от "Мисъл"; с негативни маркери от рода "деактуализирано", "архаизирано" творчество. Според литературния и културния филтър, господстващ в ситуацията на 90-те години — да! — силна е конфронтацията между двете литературни линии. Нещата обаче стоят по-иначе преди обособяването на кръга "Мисъл" и легитимирането му като единствен арбитър на естетическия вкус. Вазов е от "първите" (с тази метафора П. Ю. Тодоров озаглавява една от драмите си, за да покаже мисионерството на възрожденца интелегент), който изрази индивидуалния стремеж към обособяване на личното писателско дело — персоналистичността е същностна характеристика и на "архаичния" Вазов. Тя е персоналистичност вазовска, посветена всецяло на народа и отечеството. В автобиографична бележка към "Поетическа биография на Иван Вазов до 20-годишната му възраст" поетът сам гради мита за себе си: "...зачиракувах в поезията от 18-та си година..., имайки два неотлъчни другаря: бедността и вдъхновението...И аз работях и изливах съдържанието на моята душа в песен. Дадох всичко добро, което можах да дам на отечеството".

Всъщност всеки етап от литературния развой налага нов статус за личността на писателя, за нейните социални роли — по мнението на М. Неделчев: "Виждаме да се редуват като доминиращи фигури писателят общественик от възрожденски тип, критически настроеният съдник с ювеналовско вдъхновение и ярост, жрецът-воин на нова художествена религия...Но това са все личности и около тях се подрежда литературата, те са емблематичното за епохата"⁸. Литературният историк е длъжен да се съобразява със социокултурния контекст, твърде аморфен в пред- и в следосвобожденското десетилетие. Посланията на възрожденския писател са неизбежно подчинени на утилитаризирания си адресат, за когото естетико-поетически понятия като фикционалност, художествена метадействителност и пр. са неизвестни. Поради това разножанровите литературни и нелитературни структури много пъти се помиряват в границите на една само творба под диктата на читателската воля. Литература и живот се търсят и пренамират. А в намерената мяра личи талантът на писателя — с каквато мяра мери, с такава го и измерват. Ето защо жизнените реалии в "Една българ-

ка" стриктно са посочени в началото, а в епилога още веднъж се "гарантира" тяхната достоверност. Но въпреки конкретизиращия наслов ("една"), националната памет превръща разказа в символ-метафора на вечната българка. Заедно с авторовата амбиция да внуши, че това, което разказва, се е случило, Вазов задоволява извечната необходимост на човека от други светове, надскачили законите на материята и прагматиката. Отвъд заглавието-номинация заживява другото битие, инобитието на изкуството-вечност. В него Бог е сам творящият, а въображението му е единственият път да се преодолеят времето, пространството, смъртта и "себе дори". Вазов действително налага нова мяра, ново разбиране за редица нравствени, етически, философски, естетически проблеми. Нова мяра, която е в синхрон с духовния живот на българина, готов да приеме новото на прелома на двата века. Затова е **първоначинател**.

В непубликуваното си съчинение "Обскуранти и мистици в литературата" З. Стоянов перифразира мисъл на Чернишевски за критиката: "Най-съвестната критика е да нападаш, но не някой неизвестен бедняк, а прочут писател...". В тази перифраза също има нещо аналогично с П. -Славейковата критическа рефлексия ("Българската поезия") или Яворовите културни апострофи спрямо Ботев в лириката. Но ако за П.Славейков и Яворов провокирането на голямото културно явление е почти априорно, Захари-Стояновото смело дръзване да руши авторитета на всепризнатото от народа Вазово слово (съградило българската духовна космология) заговаря за укрепналото му самочувствие на книжовник. В неговата явна или индиректна полемика с Вазов обаче усещаме **непрестанното напрежение между по-свободната му концепция за литературата като книжовност изобщо и художествено-творческата му реализация, която се родее с Вазовата**.

Ако се предоверим на многократните Захари-Стоянови заявления, в които той откровено фетишизира документа, ще загърбим не само христоматийното определяне на възрожденската култура като неразчленима, но и най-стойността в неговото творческо дело — гледната точка на родения белетрист, която хармонизира в мащабния епос реалния героично-тъжен и не дотам реалния романтично-патосен национален сюжет. Невъзможно е в гранични исторически ситуации спомените на **преживелия** в цялата си всеобемност да съхранят и подробности като тия, че листата на гората били с големината на едно мише ухо, че пролетта на 1876 г. е дошла необичайно рано с кокичето и минзухара, а през май навалял сняг до коляно. Очевидно всички те са плод на вторично, моделиращо наративно съзнание, което гравитира към художествеността.

Пред Иван Шишманов Вазов уж преосмисля "топорното" си отношение към Захари Стоянов — "признава" го за "отличен публицист" и "политически деец". Но нищо повече. Никъде никога не му отрежда равно на своето място, не го приема за пълноценна писателска личност, за носител на литературни стойности. За професионалния писател е недопустимо директното внасяне на "реч-

ника на простолюдието" в една творба. Доминацията на сурова, необработена първична реч в "Записките" за Вазов означава неангажирано, несериозно отношение към литературното слово.

Въпреки че извънхудожествените или "лековато-поетически" текстове — преки стихотворни заяждания, злободневни подкачки, язвителни хуморески, епиграми са в състояние да ни подведат неправомерно, метафората съвсем не е случайна за Вазово-Захари-Стояновия национален епос. Не е възможно българското културно съзнание да не сближава, да не успоредява, съзнателно или интуитивно, враждуващите в живота и на литературната нива Ив. Вазов и З. Стоянов. Десетки години минават — в духовната памет на поколенията двамата битуват като нещо общо в смисъл на български дух, на българска самобитност и историчност, и на самочувствие, че ги има. Сякаш "бремето" на нехудожествените текстове (авторепрезентации, критико-оценъчни възгледи) и на общокултурните факти се самообезсилва (то доразкрива, но не водоразделя творчеството на двамата), за да бъде преодоляна хипнозата на личната им вражда.

В литературно-еволюционен план 90-те години на XIX в. са десетилетието, когато българската титература, макар и бавно, започва да сменя своето лице и идентичност. Точно тогава Вазов и З. Стоянов се осъществяват като епизи-репрезентъори на общата ни историческа участ в словото. Художествените творби на двамата имат принципно еднакъв принос за утвърждаване на социалния и естетическия живот на новата българска литература пряко външно-естетската им контрадираност. Те и двамата са олицетворение на социално и обществено обвързания творец-гражданин, те са "двама последни гиганти на Възраждането", обречени да разкажат за него през следващото десетилетие. Едва през 90-те години, и още по-отчетливо в началото на XX в., целият този комплекс от културно-светогледни и частно-литературни характеристики се преодолява, за да се наложи нов тип творческа личност — творецът-индивидуалист, естет, гордият и неразбран от обществото самотник. Литературата във всеки момент, взет сам по себе си и като брънка от магистралния еволюционен процес, самодоказва своята нееднозначност и сложност. Тя непрестанно пулсира и диалогизира сама със себе си — разединява или сближава творчески личности и естетически концепции. Така е не само на границата между следващите един след друг периоди, но и в самия техен контекст: "Мисъл" атакува Вазовата линия, Захари е в нейното русло, което съвсем не значи, че естетически двамата не противоборствуват: "...културното пространство на социалния стил очевидно е пространство на засилената диалогичност"⁹. Вживели се в различни историко-културни дейности и роли, Вазов и З. Стоянов ги охудожествяват, превръщат ги в еднакво значима българска литература.

Вазов няма самочувствието на критико-рефлективен творец — той е поет и писател. Все пак целокупното му литературно дело като "национално-педагогическо" имплицира културна програма и критически функции. Въобще във Вазовите творби ненатрапчиво се преплитат различни по своята функционал-

ност словесни пластове. Така например в цитираното вече стихотворение "Поезията" се откроява стихът "дето **чистото изкуство**", но дори "чисто художествените му творби" не се автономитизират, обособяват спрямо "личните и исторически възпоминания". Автентичният жизнен материал, "виденото и чуто", спомените и пътешествията са редом с художествената условност; словоохотлив е и когато говори за първообразите на много от персонажите и сюжетите си пред Ив. Шишманов. Не се ли доближава тази Вазова естетикотворческа нагласа до модерните концепции за литературата от началото или края на ХХ в. — периоди на гигантски литературен синтез, на реабилитация на синкретичните художествени форми, на словесен монтаж между реално-житейски и вторично сътворени художествени структури.

С предпоставено отношение спрямо стойностите и функциите на книжнината З. Стоянов не откроява във Вазовите първи творби героя като фикционален образ, от една страна, и автора, от друга. За него те са тъждествени: "В едно турско село безобразните були избягали от погледите на чужденеца (г. Вазов)". Уточнението, положено в скобите, е показател за типа естетическо съзнание и възприемане на документалното, на споменното; за все още неадекватна рецепция на художествено-белетристичното. Критикът продължава: "Да се напъха човек в дъното на талигата от скромност, когато това можеше да се замени с обръщане или навеждане."¹⁰ Тук е откровената ирония спрямо смешната недостоверност на разказваното от Вазов и същевременно несъзнато изтъкване, че писателят Вазов е градил **художествено повествование**, съвсем различно от педантичния превод на действително случилото се. А защо не и провокация към нас, определящи по силата на инерцията народния поет за стихията, експромтен творец на непосредственото изживяване, на прототипа и протосюжета, но не и концептуално рефлексивен. Всъщност "видяното и чуто" Вазов структурира умело в плътта на текста и така те "предявяват" жанрово-художествени претенции. Точно такава творчески градена материалност З. Стоянов не разбира, или по-право, има друго разбиране за споменното и реално изживяното в книжнината, за субективните авторови трансформации на реалиите и транспонирането на времената, за метафоризацията на словото. Съответно пък Вазов отрича "речника на простолюдието" у Захари Стоянов, като му противопоставя "очи, черни като нощ" — асоциативна метафора, съзнателно възприета от него за художествен принцип.

В бележка за комедията "Михалаки чорбаджи" З. Стоянов отсича: "Аз не съм поет, ни художник... Затова защото аз излагам такива сцени из нашия народен живот, които са възможни, естествени и истински станали... Това е моята поезия"¹¹. Цитираното ни отвежда най-малко към две страни от Вазово-Захари-Стояновия културно-естетически диалог. Първата е в Захариевата заявка "Аз не съм поет, ни художник", която е не само опозиция, но контрастира на Вазовото писателско самочувствие и достолепие. В "Поетическа биография на Иван Вазов до 20-годишната му възраст" с паратекст "написана при сътрудни-

чеството на поета", в мистификационната третолична форма писателят сам доизгражда, досътворява социално-литературния си мит. В нея уж мимоходом се споменава: "Вероятно Ст. Михайловски... му посветил духовита епиграма, която казвала, че той (Вазов) е най-добрият географ между поетите и най-добрият поет между географите"¹². И по-нататък, описвайки ранния период на творчество, Вазов отново ще задоволи самолюбието си на литератор избраник: "Едничкото свястно нещо, което постигна, то беше изглаждането на стиха си, понякога до виртуозност"¹³. На второ място, З. Стоянов за сетен път доказва неизменното си отношение към литературата — призвана да изобразява само случки "истински" и "станали". В същото време дори максимално реалистичния "препис" на събитията той назовава "моята поезия". Създава се вътрешно напрежение между собствените му реплики "не съм поет" и "моята поезия", което само по себе си е вече естетика, модел, начин на творчество. По замисъл и програма "Записките" са антисъчинителство, антилитература, с предговора си се оттласкват от утвърждаващите се белетристични конвенции: "Не се опитвам да облагородявам и претънчвам тия събития..."; от друга страна, летописецът често пъти ни предупреждава, че неговото свидетелство ще е пристрастно: "Немислимо е да се търси от нас, съвременниците, строга обективност и хладнокръвие" — оттук органичното единство на лапидарната епика с горещата полемика и публицистика, хрониката, сатирата, летописването, хумора. Най-прозаическата, историческата страна на повествованието неразтрогваемо се сплита с най-субективната му художествена същност.

В един от Далчевите фрагменти е казано това, което Вазов би могъл да "отвърне" на Захари Стоянов, че реализмът е по-скоро етическо, отколкото естетическо понятие. Той е в умението да уловиш проблемите на съвремието, да прозреш истината за тях и смелостта да я кажеш. Вазов стоически отстоява сипещите се върху му професионални или конюнктурно обслужващи нападки. Каквито и лични огорчения да е изпитал в литературните и обществените борби, той знае своето място и цена в националния живот: "Хулители! Не се оплаквам, /...аз сам съм — вий сте облак гъст". Симптоматични са тези и подобни стихове. От една страна, поетът, пишещ изцяло за народа, превърнал се в единствен негов съдник и духовна санкция, от друга, фигурата на самотник, презрял своите хулители - "лилипути". Вярно, че П. Славейков е първият модерен идеолог в българската духовност, чието творчество е израз на осъзната поетическа индивидуалност — поетът-естет, поетът-жрец. А нима Вазов не легитимира доста по-рано подобна позиция? Той е "сам" (адмирирано състояние за четворката от "Мисъл") срещу "облака гъст", защитник на нравствено-моралните родови устои, въплъщавайки ги в литературата, чиято мисия е органично-креативна, национално полезна. Разбира се, гордо посрещнатото противоречие е пак надличностно, то е предусещане за трагизма на културата, на обособената личност и гражданина от първичния свят на рода, от преиндивидуалното съществува-

не. То е от рода на Петко-Славейковите рефлексии "Не пей ми се", "Жестокостта ми се сломи", "Епилог".

Животът на всяко литературно произведение от миналото подлежи на вътрешни трансформации, импулсирани от смяната на социокултурните периоди. За изкусения съвременник читател многобройните литературни алюзии, културни иронии, апострофи, пародии са били елементи от жива и актуална полемика с конкретна естетическа или идеологическа насоченост. Именно динамично променящата се знаковост на литературата като духовен феномен води дотам, тя да не се опира само на конкретната свързаност с "типологически видения бит, с културата и с литературните напрежения на епохата" (М. Неделчев), а и да "поема" проекциите на актуалните нови обществени и литературни проблеми. В този смисъл в друго Вазово "посвещение" ("На една черна кожа" — отново визиращо З. Стоянов) се потвърждава голямата отлика не между епическите повествователи, а между различни типове творческа личност, критико-оценъчно конфликтующи помежду си, в художествените си прояви обаче със сходен духовен взор.

За разлика от З. Стоянов Вазов живее с ненакърнимото съзнание на поет и писател. И злободневната отправка, и идеологическата крамола той "облича" в стих. Според йерархизираните стойности на времето, за да добият значимост и популярност социални, обществени, културни дейности и връзки, те трябва да се олитературят. Фактът, че Вазов гравитира не към непрестижния все още у нас жанр на литературната критика (както З. Стоянов — имаме предвид това, че несъгласията си с Вазов той отгласява в критическото слово), а към поетическите рефлексии, е още едно доказателство, че прозорливият, истински литературен "професионал" е именно той.

Наличието на култивирана творческа мисъл у Вазов личи и от народопсихологически проникновените му пътеписни и етнографскоописателни текстове. Като "най-добър географ сред поетите" Вазов целенасочено реализира амбицията си да усвои литературно цялата българска география, да сплете духовно-историческия със землищния български релеф. "Непреднамерените" "прескоци от Мусала до Ком" концептуално очертават образа на "литературен патриарх", който сакрализира в слово всеки български земен кът и родно обиталище, за да може не само майка му баба Съба, неизлизала отвъд Сопот, да възкликне, че България е най-хубавата земя на света.

Поетическото съзнание "моите песни се ще се четат" (то активира, то е двигателят на колосалното му дело) е кодирано във всяка Вазова творба. В цялата му стихосбирка "Италия" лиризираните пътеписи са не просто резултат от впечатляващи случки и обекти, те са отклик на проблеми, вкоренили се в съзнанието на поета, за чието разрешение той търси силата на художествеността. Според спътника му М. Маджаров в тях е изложен конфликтът между "прагматическото и поетическото отношение към нещата". В стихосбирката непряко е показано Вазовото отношение към културата като общодуховен регулатор

на междуличностните и международналните допири и контакти. Струва ни се, че тия Вазови реални и литературни пътешествия са съотносими с културните експедиции от началото на века, т. е. не са единствено удовлетворяване на възрожденско любопитство и желание да се види другият свят. Вазов има самочувствие на не по-"долен" от "чуждите". Той познава тяхната култура ("Но бях толкова много чел по-рано за Гърция, че всичко ми беше почти сродно") и с достойнство може да се впише в чуждото културно поле, което е своеобразен идентификационен път към самопознание. Но не само това. За Вазов личността на поета олицетворява нацията, с учителния си патос прокламира възгледи за прогреса, обобщава духовния опит на предците, за да го предаде на живите и неродените още българи.

Споделеното от Вазов пред Ив. Шишманов: "Може би България затуй ме обича, че и аз страстно съм я обичал" откроява писателското му съзнание на демиург в българската литературна вселена. В този смисъл перспективизиращ е погледът на М. Неделчев към Вазовото наследство. Критикът дискретно отхвърля банализирани се вече постановки: "Вазовата адаптивна естетика го водеше към модерна трактовка на краевековната проблематика...това беше същата способност — реализирана в различни жанрове в продължение на един век — да преминава от стил в стил, да улавя промените в стила на живот, да "прескача" в новия век. Така той успя да достигне с ненакърнен усет на поет до лирическата си равнотежа. Така стана близък дори на символистите с "Юлка китка" и "Люлякът ми замириса". Така превърна творчеството си в индивидуално реализирана история на българското живеене за половин столетие"¹⁴.

Нееднократните Вазови автоцитати са друг значителен белег на неговото творческо самочувствие. Колцина до Вазов са дръзвали да се самоцитират, т. е. да вклиняват свой текст в друг личен текст? С възможностите на автоцитата и литературната автореминисценция Вазов ритуализира собственото си слово. Той цитира фрагменти не от "случайни" свои творби, а от такива, получили гражданственост, надскочили чисто естетически въздействената си стойност, превърнали се в общонационална свръхценност и реликва. Те не са вече с битието на стихове и творчество въобще, а заживяват друг живот — живота на българския народ. Всекиму е известен самоцитатът на стихове от "Епопеята" в романа "Под игото". Но само там ли? Текстовото пространство на пътеписа "На върха свети Никола" е концептивно още със самата си композиционна структура. Читателят чужденец би помислил, че природата провокира едновременно реакции на епика и лирика. В нашата критическа мисъл се е утвърдила презумпцията, че Вазов черпи вдъхновението си отвън, че процесът на възбуждане на поетическите му сетива е от природата, обекта, към твореца, субекта. Но при по-задълбочен поглед тя се обезсилва. Нима цитирането на финалната ода от "Епопеята" в уж на "прима виста" създадения пътепис не е философия на поета? Отново повтаряме — автоцитатите са все от върховете, лайтмотивните, действително патриаршески постижения в творчеството му. Подобни поетически

саможестове изобщо не са в типа мислене и творческо поведение на З. Стоянов, който беше заявил, че не е ни поет, ни художник.

Както времена и епохи се менят една с друга и "разговарят" помежду си, така следващите поколения често откриват, че "нелитературността" на ред творби от миналото се оказва нова литературност. Независимо от това дали авторите съзнателно се опълчват срещу каноните на литературния етап, или естествено следват повелите на непринуденото си вдъхновение. З. Стоянов в предговора на "Записките" афишира, че не искал нито да "облагородява", нито да "претънчва" събитията и техните герои. Едновременно с това той отхвърля литературните шаблони, които биха го ограничили в подбора и интерпретацията на материала. "Априлските събития", съдържащи в себе си епиката, предполагат в "обработката" си експанзията на голяма творческа инвенция: "...но аз помислих, че не пиша **ни рапорт, ни статистически данни**...Защо ми е мене, когато не се посмея, гдето трябва, когато не удостоя поне с поглед **оригиналния субект**...нещо, което не ще може да направи оня, който не е бил **очевидец**". Явно е подчертал качеството си на очевидец, а индиректно подсказва, че това, което ще напише, е нещо самородно, трудно идентифициращо се с книжовната традиция до момента. Както навсякъде в критиката му, и тук проличава разколебаното отношение, двойствената позиция към българските писмена. При това естетическа позиция, която доказва, че "невежият овчар" не е толкова невеж и че съграденият от него грандиозен "субективен" епос, предхождащ мемоарния епос на новите епични времена, не е плод само на стихийна дарба.

Всяка идея и всяко съдържание търсят формата, в която да се въплътят — не кончината на З. Стоянов, а самата му творба не налага тя да бъде завършена. Защото всяка поредна инстанция не е последна и няма моралното право да възвестява "святата истина" — тя е в движението, в никога незавършващото националноисторическо осъществяване. Пулсиращото естетическо съзнание на З. Стоянов има своя поетически адекват в двойното присъствие на разказвача в "Записките", в темпоралното преплитане между времето на събитията и времето на написване на книгата. Книга, типологически сходна с Вазовите "Неотдавна" и "Митрофан и Дормидолски", които панагюрският апостол упорито атакува. Ако Вазовият разказвач вижда Марица ту черна, ту синя, в "Записките" "**някой**" си спомня, че листата на гората били с големината на мише ухо — лишно доказателство, че З. Стоянов е готов в името на изразителната сила да добави словесна багра и от себе си. По сходен начин писателят борави и с конспиративната революционна книжнина — и вклинява документа като документ в автентичния му вид, защото се придържа към "святата истина", и го преплита в белетристичния разказ, както му диктува интуицията на творец. Кървавото писмо като разказвача в повествованието води двойствен живот. То надхвърля функциите си на максимално точно съхранен документ и навлиза в света на легендата, с която творецът мемоарист задоволява нуждата ни от друга истин-

ност, трудно сравнима с фактичната, истина с друга цена и от друг ранг, истина-светиня, паметник на човешкия дух.

В националната ни памет днес двамата "съперници" са еднакво достолепни. Нищо, че единият още приживе бе патриарх, а другият не. Заедно те ни помагат да преодолеем липсата на героичен епос на своя народ, прекъснатостта в големия литературен разказ за националната съдба и духовно оцеляване. И посланията им са такива — уникално български и родни и универсални — каквито мисията им на духовни представители на нацията определя. Изнизват се една след друга годините, но априлската епопея продължава, за да се постигне кръвната връзка на българската литература с героизма в националната съдба. Водят я с перо в ръка, за да се изобрази, осмисли и духовно съхрани гигантският прелом: "И в няколко дена, тайно и полека, /народът порасте на няколко века!" ("Каблешков"). В Кървавото писмо от "Записките" времето също се е сгъстило и като че ли българите са порасли с няколко века, а за часове са се преродили в свободен народ.

Щастие за литературата ни е, че именно "Записките", "Под игото" и "Епопеята" начеват, но стават и кулминация на тази най-българска литературна тема, присъща само на "младите народи", които "както и младите хора, са поети". А ние, отдалечени във времето, интелектуално ангажирани към родната литературна история, четем не само "Под игото" като национален роман — художествена светиня, но и "Записките" като субективен епос, като "девствен цейлонски лес".

Веднага след Освобождението епосът е необходим за духовното възможване на нацията, за укрепване на самосъзнанието ѝ. Той се превръща в мярка за по-нататъшната ѝ съдба, в посока за литературата. Класически необходимата епическа дистанция не се дочаква. И все пак се ражда индивидуалният български епос в два варианта, и двата велики!

...Защото младите народи, както и младите хора, са поети.

И в епоса Вазов показва същността си на поет. Национален поет, който прозира, че българската история може да се постигне и с мерките на поезията. З. Стоянов го критикува не веднъж и два, но когато полемизира със съвременника си, той го назовава "поет" и "списател". Отнесени към Вазов, тези категории заживяват универсалния надличен живот на **рода**. "Записките" също надмогат задачата си и добиват огромна обществено-литературна сила. Те са дивен образец на извисяване на народното слово. Но колкото и упорито да се опровергава легендата за невежеството на котленския овчар, поради действието на тайни, дълбоки национално-езотерични сили в съзнанието на българина Захари е и такъв (по едно от определенията на Вазов "исторически овчар"). Никога не наричаме Вазов Иван, често подменяме Захари Стоянов само със Захари. Легендата е и затова — да надмогне фактичността и да ни заплени.

Ще привършим с мислите на анкетъора-обожател на Вазов и почитателя на Захари Ив. Шишманов: "Кой иска да събуди един дълбоко заспал и при това

крайно назад останал народ, трябва да употребява и по-внушителни, и по-драстични средства...и поведе към идеала...на целокупния български народ"¹⁵.

Диалогът Иван Вазов — Захари Стоянов е именно между тези по-внушителни и по-драстични средства, между "по-високото" и "по-народното" говорене, между първозданныя първичен български език и литературно отсенения и обработен. А целокупният български народ е чрез двамата и в едното, и в другото. Те са медиумите на българската история в **словото**, което винаги е **начало**.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Н. Генчев. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991, с. 222.

² Св. Игов. История на българската литература (1878 — 1944). С., 1990, с. 13.

³ М. Неделчев. Социални стилове, критически сюжети. С., 1987, с. 29.

⁴ З. Стоянов. Съчинения. Т. 3. С., 1983, с. 543.

⁵ Пак там, с. 526.

⁶ Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. Второ доп. изд. С., 1976, с. 260.

⁷ З. Стоянов. Цит. съч., с. 545.

⁸ М. Неделчев. Цит. съч., с. 27.

⁹ Пак там.

¹⁰ З. Стоянов. Цит. съч., с. 523.

¹¹ Пак там, с. 548

¹² Ив. Вазов. Събр. съч. в 22 тома. Т. 10, С., 1977, с. 322.

¹³ Пак там, с. 330.

¹⁴ М. Неделчев. Цит. съч., с. 67—68.

¹⁵ Българската критика за Иван Вазов. С., 1988, с. 62.